

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ कविता-इब्ने इशा,
प्रसिध्द पाकिस्तानी कवी.
शि.अ.मंच प्रकाशित,
'चेन्नई घोषणापत्र' मधून साभार

मुखपृष्ठ व अंक मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१५ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

'पालकनीती परिवार'

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

© -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४ वे अंक ८ वा

१६ डिसेंबर २०१४

लेखांत व्यक्त झालेली मते
लेखकांची व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

- प्रिय वाचक - नवीन संपादक मंडळाचे पत्र
- आज अगर खामोश रहे... - वंदना कुलकर्णी
- जग सर्वांचे - सफदर हाश्मी - रूपांतर - मैत्रेयी, संजीवनी, विनय
- नको फटाक्यांची वाट, लावू विवेकाची ज्योत - भाऊसाहेब चासकर
- विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांसाठी व्यासपीठ - मेधा टेंगशे
- -सकारात्मक शिस्त - लेखांक ८
- पालकांच्या वागण्याचा मुलांवर होणारा परिणाम
- जेन नेल्सन, रूपांतर - शुभदा जोशी.
- ATF वाहिनीवरून - प्रमोद धायगुडे
- शब्दबिंब - संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्रबुध्दे

आनंदाने शिकण्याच्या दिशेने...

खेळघर प्रशिक्षण शिबिर

सप्रेम नमस्कार,

अर्थपूर्ण आणि सर्जनशील आनंद - शिक्षणाची अनुभूती विशेषतः वंचित मुला-मुलींपर्यंत पोचवण्याचे काम पालकनीती खेळघर गेली १८ वर्षे करत आहे. या कामातले आमचे अनुभव शिकण्या-शिकवण्याच्या प्रक्रियेत रस असणाऱ्या समविचारी गटांसोबत वाटून घेता यावेत म्हणून दरवर्षीप्रमाणे पाच दिवसाची निवासी कार्यशाळा आयोजित केली आहे.

दिनांक १८ ते २२ फेब्रुवारी २०१५ दरम्यान योजलेल्या या शिबिरात सहभागी होण्यासाठी आपल्याला मनःपूर्वक आमंत्रण !

आपले,

खेळघर कार्यकर्ते,

शुभदा जोशी, ज्योती कुदळे, सुषमा यार्दी

- ०९८८१७१९३१९. ०२० २५४५७३२८.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले. या नियतकालिक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

संवादकीय

आजचं संवादकीय लिहिताना आपल्यामधले अनेक संवाद, चर्चा मनासमोर उभे आहेत. यानंतरच्या अंकापासून आपण नव्या संपादक गटाशी संवाद साधणार आहोत. हे जग आपण पुढच्या पिढीकडून उसनं घेतलेलं आहे असं मानावं असं म्हणतात, अगदी लहानशा पातळीवर तरीही त्याच भावनेनं आता पालकनीती मासिक नव्या पिढीच्या हाती सुपूर्द करत आहोत. गेल्या अठ्ठावीस वर्षांत आसपासची समाजपरिस्थिती अनेक प्रकारे आणि चक्रवाढ वेगानं बदलत गेलेली आहे. पालकनीती सुरू करताना या जगातली, भारतातली, निदान महाराष्ट्रातली मुलंबाळं चांगली मोठी व्हावीत, शिकावीत; त्यांचं बालपण आनंदात सरावं; बालपणात मनावर उमटलेल्या चऱ्यांची बोच त्यांना भोगावी लागू नये, प्रौढत्वासाठी मनात उल्हास, उत्साह असावा यासाठी आपल्या मर्यादित काय करता येईल ते करावं असा विचार होता. यामध्ये शाळा-घर अशा पातळीवरचे शिस्त, शिक्षा, मोकळेपणा, सर्जकशक्तीला वाव, संवाद असे अनेक विषय तर प्रामुख्यानं होतेच, त्याशिवाय शिक्षणमाध्यम, शिक्षणाचा हक्क, शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचे आराखडे, बालकांवर होणाऱ्या अत्याचारांपासून त्यांचा बचाव, कायदे, न्यायालयीन निर्णय, लैंगिकता अशा अधिक विस्ताराच्या विषयांवरही साहजिकपणे या अंकातून चर्चा होत राहिल्या. राजकारणासारखा विषय एरवी पालकनीतीच्या कक्षेत नसावा अशी कल्पना सुरवातीला होतीही, मात्र राजकारणातील अनेक घटना बालकांच्या वाढीविकासावर, जीवनावर, शिक्षणावर परिणाम करतात त्यामुळे त्यांचा परामर्श आपण अव्हेरू शकत नाही. अर्थात ही बाब पालकनीतीसारख्या आधीच तुटपुंज्या जागेत अगदीच त्रोटकपणानं येत असे, त्यामुळे त्या विषयांना पुरेसा न्याय देता येत नसे हेही खरंच.

एक डिसेंबर हा जागतिक एडस दिवस मानला जात असल्यानं अंकात अनेकदा त्या विषयावरील लेख असे. या अंकात तसा लेख नाही मात्र एक मुद्दा सांगावासा वाटतो. एच.आय.व्ही.वर उपयुक्त ठरणारी ए.आर.टी. औषधे पूर्वी खूपच महाग असत. पण भारतीय औषध कंपन्यांच्या प्रयत्नांमुळे ती स्वस्तात मिळू लागली, इतकंच नाही तर सरकारी रुग्णालयात मोफतही मिळू लागली. त्यामुळे बहुसंख्य रुग्णांपर्यंत पोचली. त्यामुळे रुग्णांचं आरोग्य तर सुधारलंच, शिवाय नव्यानं लागण होण्याचं प्रमाण देखील किती तरी कमी झालं. याशिवाय एच.आय.व्ही.ला रोखण्यासाठी झालेल्या अनेक प्रयत्नांचा परिणाम होऊन नव्या लागणीचं प्रमाण खूपच कमी झालेलं आहे. जगातही ही औषधे स्वस्त मिळू लागण्यात आपल्या देशाचा मोठा वाटा आहे. वर्षभरापूर्वीपर्यंत ही औषधं अजिबात कमी न पडता सरकारी रुग्णालयात

उपलब्ध असत. औषध शिल्लक नाही म्हणून रुग्णांना बाहेरून घ्यायला लावलं जात नसे. पण गेल्या काही महिन्यांमध्ये अशी वेळ येते आहे. आतापर्यंत मिळवलेलं यश आपण गमावणार तर नाही ना, अशी भीती यातून वाटू लागते आहे.

परिस्थिती अधिकाधिक आव्हानात्मक बनत चाललेली आहे. आज आपल्या प्रांतातही पाहिलं, तर साधं शालेय शिक्षण (एकीकडे सर्वांना मिळायला हवं असा कायदा असला तरी) शहरी सुस्थित परिस्थितीतल्या बालकांशिवाय इतरांच्या वाट्याला अभावानंच येणार आहे. विना-अनुदानित शाळांमधल्या आर्थिक कमकुवत गटातल्या बालकांना सरकारनं साहाय्य केलं तरच त्यांना शाळा मिळणार, पण सरकार शाळांना कबूल केलेली फी देखील देतच नाही. ती थकबाकी प्रचंड साठत जाते, आणि सरकारं तरल अस्थिर अवस्थांमध्ये असल्यानं तिथं कुणी दमदारपणानं जबाबदारी घेत नाही, निर्णय होत नाहीत. अगदी न्यायालयाचा निर्णय आला तरी त्याची पूर्ती घडत नाही, मुदती वारंवार वाढवून द्याव्या लागतात; अशा परिस्थितीत शाळाही बेमुर्वतपणे विद्यार्थ्यांना, म्हणजे शेवटी पालकांनाच या थकबाकीसाठी धारेवर धरू लागतात. काही शाळांमध्ये ही थकबाकी मिळत नाही म्हणून मुलांना शाळा सुटल्यावर डांबून ठेवण्यापर्यंत शाळांची मजल गेलेली आहे. पुढील काळात ह्यासारख्या विषयांना अधिक महत्त्व देणं आवश्यक आहे.

देशावरच्या अनंत संकटांचा सामना करणं हे तर नेहमीचंच आहे, आणि ते कुठंही असणारच, पण आपल्या देशातल्या आजच्या राजकारणाच्या टापूत आपले नेते किमान सभ्यतेनं वागायचीही शाश्वती उरलेली नाही. एका बाजूला राज्यव्यवस्था ज्यांच्या हातात त्यांची आणि दुसऱ्या बाजूला बाजार व्यवस्थेचीदेखील बेपर्वाई आणि या दोघांकडून होणारा परिस्थितीचा शक्य तेवढा गैरवापर; या सगळ्यांत सामान्य, विशेषतः गरीब माणसाचं आणि त्याच्या बालबच्च्यांचं जीवन अक्षरशः होरपळून निघतं आहे. ह्या वातावरणाचा बाकी त्रास तर जो आहे तो आहेच, त्यापलीकडे या वातावरणात वाढणाऱ्या बालकांच्या मनात साध्या चांगल्या वागणुकीची रुजवण कशी करावी हा सर्वच पालकांसमोर असलेला आणखी एक मोठा प्रश्न बनत आहे.

पालकनीतीचा नवा संपादक गट ह्या सगळ्या बदलणाऱ्या परिस्थितीतच वाढलेला आहे, त्यांना कदाचित नव्या काळाची बदलकळ अधिक सहज सापडेल अशीही शक्यता आहे. पालकनीतीचे वाचक-साथी यापुढंही नव्या गटाची सोबत करतीलच असा विश्वास व्यक्त करून आणि आपल्या सर्वांचे एकवार मनापासून आभार मानून आपली रजा घेत आहोत.

प्रिय वाचक,

एका वर्षभराआधी पालकनीतीच्या संपादक-मंडळाशी बोलणं झालं होतं, की संपादक मंडळ मासिक बंद करायचा विचार करत आहे. डिसेंबर महिन्याच्या अंकात तसं जाहीरही केलं गेलं. बऱ्याच जणांसाठी हा धक्काच होता.

खरं तर सुजाण पालकत्व या विषयाला वाहिलेलं मराठी भाषेतलं हे एकमेव मासिक. पालकत्व हा विषयही चिरंतन टिकणारा. शिवाय पालकनीती सुरुवातीपासूनच पालक या शब्दाला असणाऱ्या रूढार्थाच्या पलीकडं जाऊन, सामाजिक पालकत्व अशा व्यापक अर्थानं पालकत्वाचे विविध आयाम वाचकांसमोर उलगडत आलेली आहे. पालकत्वाविषयी वेगळा विचार करू इच्छिणाऱ्या अनेकांच्यात अशा व्यापक पालकत्वाचं भान आणण्याचं आणि पालक म्हणून आपल्या जबाबदारीची जाणीव करून देण्याचं महत्त्वाचं काम पालकनीतीनं केलं आहे. असं असताना हे मासिक बंद व्हावं, हा विचार काही मनाला पटेना. संपादक-मंडळानं हा निर्णय घेण्यामागची कारणंही रास्त वाटत होती, त्यामुळे नवीन मंडळींनी, तरुण पालकांनी आता या मासिकाची जबाबदारी घ्यायला हवी होती. आजच्या पालकांच्या समोरील आव्हानं, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळं पालकत्वाला प्राप्त झालेले नवे आयाम याबद्दल काही सांगायचं- समजून घ्यायचं तर हे माध्यम टिकलं पाहिजे...पण हे कसं करायचं हा प्रश्न होताच.

शिक्षणक्षेत्रात काम करणारी आणि व्यापक पालकत्वाचा विचार समाजात रुजवू पाहणारी मंडळी महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी विखुरलेली आहेत. त्यांनी जर एकत्रितपणे हे मासिक चालवलं तर.... कल्पना तशी आदर्श होती पण फारशी व्यवहार्य नव्हती. ज्यांच्या ज्यांच्याशी याविषयी संपर्क साधला त्या सर्वांनीच या कामात मदत करण्याचं कबूल केलं, काहींनी आर्थिक हातभार लावण्याचीही तयारी दाखवली. प्रत्येकालाच हे मासिक चालू रहावं असं मनापासून वाटत होतं. पण खरा प्रश्न होता तो कुणीतरी याची पूर्ण जबाबदारी घेण्याचा. आणि खूप विचारांती उगम-सावंतवाडी आणि प्रगत शिक्षण संस्था- फलटण यांनी एकत्रितपणे ही जबाबदारी घ्यायचं ठरवलं आहे.

प्रगत शिक्षण संस्थेचं काम ३० वर्षांपूर्वी शाळाबाह्य मुलांना साक्षर करण्यापासून सुरू झालं, टप्प्याटप्प्यानं ते मराठी माध्यमाची शाळा, शिक्षकांना प्रशिक्षण, बालशिक्षण अभ्यासक्रम बनवणं, पालक जागृती असं पसरलं आहे. वाचक आणि लेखक म्हणूनही प्रगत शिक्षण संस्थेचं पालकनीतीशी जुनं नातं आहे. याच संस्थेतून शिकून बाहेर पडलेल्या आणि आता पुन्हा संस्थेच्या कामाशी जोडल्या गेलेल्या तरुण फळीनं हे नातं अजून बळकट करण्याचं मनावर घेतलं. त्यांना भक्कम साथ मिळाली सावंतवाडीच्या उगमची. या गटातील सदस्यांची मुलं आसपासच्या वेगवेगळ्या जिल्हा परिषदेच्या आणि

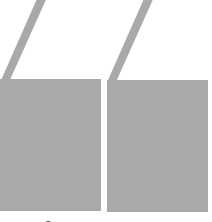
इतरही शाळांमध्ये शिकतात. शिक्षणासाठी मराठी माध्यमाचा आग्रह धरणारी ही सर्व मंडळी आहेत. चर्चासत्रांचं आयोजन, तज्ज्ञ मंडळींना बोलावून पालक-जागृती, मुलांसाठी शिबिरं, काही महत्त्वाच्या निर्णयांसाठी जिल्हा परिषदेकडे पाठपुरावा करणं, स्थानिक वृत्तपत्रातून लेखन अशा उपक्रमांतून उगम आपला ठसा उमटवून आहे.

आमच्यापुढचं आव्हान मोठं आहे. शिक्षण, आरोग्य, अर्थकारण, समाजकारण, राजकारण, अशा सर्वच क्षेत्रात खूप वेगानं स्थित्यंतरं घडत आहेत. आपल्या सगळ्यांच्याच वैयक्तिक आणि कौटुंबिक जीवनावर या सर्व क्षेत्रातील घडामोडींचा प्रभाव कळत नकळत पडतोय. एकीकडं, आजच्या बाजारू व्यवस्थेच्या मागं स्वेच्छेनं धावणाऱ्या पालकांची होणारी दमछाक, तर दुसरीकडं या व्यवस्थेला नाकारून आपल्या मुलांना भोवतालच्या फसव्या प्रलोभनांपासून दूर ठेवताना करावा लागणारा संघर्ष. ग्रामीण भागातली मुलं थोडीफार शिकली की शेती, मत्स्योद्योग, सुतारकामासारख्या पारंपरिक व्यवसायांपासून दूर होऊ पाहतात. आजची शिक्षणव्यवस्था त्यांना या साऱ्यापासून तोडून टाकते. ही मुलं पुढं जाऊन काय करतील, या विचंचनेत अनेक पालक आहेत. याशिवाय प्रसार-माध्यमं, इंटरनेट, मोबाईल, चॅटिंग वगैरेंनी किशोरवयीन व तरुण मुलांच्या मनाचा घेतलेला ताबाही चिंतेचा विषय बनला आहे. अर्थातच, ही जीवनव्यापी आव्हानं पेलणं आणि त्यांना सकारात्मक उत्तरं शोधणं ही आजच्या पालकांची खूप मोठी जबाबदारी आहे. ही जबाबदारी पेलण्याचं बळ पालकनीतीच्या माध्यमातून आपण मिळवायचं आहे.

गेल्या २८ वर्षांच्या कालावधीत, या मासिकानं जी उंची गाठलेली आहे ती टिकवणं ही अवघड गोष्ट आहे. याची कल्पना नवीन संपादक मंडळातील सर्वांनाच आहे. पण एक ऊर्मी आहे, उत्साह आहे आणि शिक्षणक्षेत्रातला तगडा अनुभव आहे. एवढ्या भांडवलानिशी समुद्रात उडी घेतलेल्या आम्हाला अतिशय मोकळ्या मनानं अंकाची पूर्ण जबाबदारी पालकनीतीच्या सध्याच्या संपादक मंडळानं सोपवली आहे.

नव्या गटाची एक इच्छा आहे. हे गुणी मासिक खेड्यापाड्यात आणि समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये पोहचवायचं! आताच्या पालकनीतीचा वाचक आणि बऱ्याच अंशी लेखक-वर्गही काहीसा मर्यादितच राहिला. त्यामुळे अतिशय दर्जेदार लेखन एका वर्तुळातच फिरत राहिलं आणि त्याची खरी गरज जिथं आहे तिथपर्यंत पोचलंच नाही. तेव्हा मासिकाची गुणवत्ता टिकवायची आणि त्याचा विस्तार करायचा हे दुहेरी आव्हान आम्ही आज अंगावर घेत आहोत. ते पेलण्याचं बळ जुन्या व नव्या वाचक व लेखकांकडून सतत मिळत राहो या आशेसह...

नवीन संपादक मंडळ

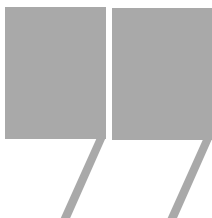
आज अगर खामोश रहे...

वंदना कुलकर्णी

शिक्षणाचा हक्क खऱ्या अर्थानं उजागर करण्यासाठी, त्या संदर्भातली जागृती वाढवण्यासाठी २ नोव्हेंबर ते ४ डिसेंबर २०१४ या काळात जम्मू-काश्मीर, ओरिसा, गोवा, तामिळनाडू आणि आसाम या पाच वेगवेगळ्या भागातून अखिल भारतीय शिक्षण अधिकार मंचानं शिक्षण संघर्ष यात्रा काढली होती. आसाममध्ये शर्मिला इरोमच्या भेटीनं या यात्रेला सुरुवात झाली. तिच्या उपोषणाला पंधरा वर्षे पूर्ण झाली. सशस्त्र सेनेला अन्याय्य अधिकार देणाऱ्या कायद्याच्या आणि जनतेच्या होणाऱ्या दमनाच्या विरोधात ती उपोषण करते आहे. संघर्ष यात्रेची सांगता ४ डिसेंबरला भोपाळ गॅस पीडितांच्या संघर्षाला सलाम करून झाली. या संघर्षाप्रतीचा सहभाव व्यक्त करणं, शोषितांच्या लढ्याला पाठिंबा दर्शवणं, या सर्व प्रश्नांमधलं जैविक नातं दृगोच्चर करणं ही मंचाची भूमिका यातून व्यक्त होताना दिसते.

शिक्षणसंघर्ष यात्रेच्या निमित्तानं शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला आणि धार्मिकीकरणाला विरोध करणं आणि त्यामागची भूमिका लोकांपर्यंत पोचवणं-जनजागृती घडवणं हा या यात्रेचा मुख्य उद्देश होता. त्यासाठी जागोजागी सभा, परिषदा, वस्त्यावस्त्यांमधून जनसंवाद, पथनाट्यं, पोस्टर प्रदर्शनं, पत्रक-वाटप असे कार्यक्रम घेण्यात आले. ही यात्रा हा शिक्षण अधिकार मंचाचा एक कार्यक्रम होता. त्या निमित्तानं त्यांची भूमिका आणि काम वाचकांपर्यंत पोचवण्याचा हा प्रयत्न आहे.

शिक्षण-हक्क कायदा आला. या कायद्यानं काही गोष्टी दिल्या आणि काही नाकारल्या. कोणताही कायदा आला की त्याबाबत लोकांना माहिती देणं, लोकांना तो समजावून सांगणं, त्याच्या परिणामांची कल्पना देणं, अंमलबजावणीतल्या अडचणींकडे लक्ष देणं, त्यावर देखरेख ठेवणं अशी प्रबोधकाची, जागल्याची भूमिका घ्यावीच लागते. त्या त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या सामाजिक संघटना, गट, तज्ज्ञ, नेटवर्कस ही भूमिका पार पाडत असतात. कायदा बनण्याच्या प्रक्रियेपासून त्यांचा सहभाग त्यामध्ये असतो. किंबहुना अशा प्रकारचा कायदा असण्याची गरज मांडण्यापासून, त्यासाठी आग्रह धरून दबाव आणण्याचं कामही त्यांनी केलेलं असतं. कौटुंबिक हिंसा-विरोधी कायदा, माहितीच्या अधिकाराचा कायदा अशा गेल्या १०-१५ वर्षांत आलेल्या अनेक कायद्यांची उदाहरणं देता येतील. तसाच २००९ चा शिक्षण-हक्क कायदा. या कायद्यामागे मोठा इतिहास आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षण कसं असावं याबाबतचे विचार स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून अनेक समाजसेवक, प्रबोधनकर्ते, स्वातंत्र्यसेनानी यांनी मांडले. राजकीय स्वातंत्र्याची इथली चळवळ सामाजिक प्रबोधनाच्या हातात हात घालून चालली. धर्मसत्तेच्या हातातल्या जातीय उतरंडीवर आधारलेल्या शिक्षणव्यवस्थेला सुरूंग लावण्याचं काम महात्मा फुले, शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, गोपाळ कृष्ण गोखले, आंबेडकर, पेरियार अशा अनेक समाजसुधारकांनी केलं. विचारांना कृतीची जोड देत देत केलं. शिक्षण म्हणजे विकास, शिक्षण म्हणजे अन्याय, शोषण, विषमता यांपासून मुक्ती, शिक्षण म्हणजे प्रकाशवाट हा विश्वास त्यामध्ये होता. म्हणून १९५० मध्ये राज्यघटनेचा स्वीकार करताना पुढील १० वर्षांत सर्वांसाठी शिक्षण हे स्वप्नध्येय ठरवलं गेलं. शिक्षण हाही आरोग्यासारखाच मूलभूत अधिकार आहे हे डॉ. आंबेडकरांनी मांडलं पण प्रत्यक्ष घटनेत तो मार्गदर्शक तत्वात आला. १० वर्षांचं अभिवचन तर हवेतच विरलं. अनेक आयोग, समित्या स्थापन केल्या गेल्या, अभ्यास झाले. कोठारी आयोगाच्या शिफारशी, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ अशा अनेक चांगल्या गोष्टीही मांडल्या गेल्या. १९९० च्या दशकात जागतिकीकरणाचं वारं भारतात अधिक जोरात वहायला लागलं. सामाजिक न्याय, समानता, समान संधी यांचे सारे आयामच त्यांनी बदलून टाकले. (की गुंडाळून टाकले?) खाजगी शिक्षण संस्थांचं पीक जोमानं आलं, भूछात्रांसारख्या शाळा उगवल्या. खरं तर शिक्षणाचं हे दृश्य स्वरूप सुखावह भासावं, शिक्षणाच्या प्रसाराचं द्योतक वाटावं! पण जागतिकीकरणाची (खाऊजा धोरणांची) हीच मेख आहे. त्याचा चेहरा वेगळा असतो आणि हृदयस्थानी काही वेगळंच. हा शिक्षणाचा, शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा आग्रह नव्हता तर बाजारीकरणाचा, नफेखोरीचा मार्ग होता. त्यानं शिक्षण महाग बनवलं, खाजगी शाळांतून, इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण म्हणजेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षण असा भ्रम पसरवला-गळी उतरवला. (मातृभाषेतून शिक्षणाच्या महत्त्वाचे दिलेले दाखले नजरेआड केले गेले). मराठी शाळा, सरकारी शाळा बंद पाडण्याचा घाट योजनापूर्वक घातला गेला. ज्याची क्रयशक्ती जास्त त्याला चांगलं शिक्षण! शिक्षण ही खरेदीयोग्य वस्तू बनली. उतरंडीवर आधारित, विषमता पोसणारी नवी शिक्षणव्यवस्था तयार झाली. या प्रक्रियेतही जात, वर्ग, लिंग, धर्म याआधारे इतकी वर्षे शिक्षणाच्या आणि त्यामुळे इतरही अनेक संधींपासून दूर राहिलेला फार मोठा समूह पुन्हा एकदा परिघाबाहेर

अखिल भारतीय शिक्षण अधिकार मंच यांनी मांडलेली शिक्षणहक्क कायद्यातील कमतरता

- ०-६ वयाच्या बालकांचा देखभालीचा आणि पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचा हक्क कायद्यात अभिप्रेत नाही.
- १४-१८ वयाच्या मुलांसाठी माध्यमिक/ उच्चमाध्यमिक शिक्षणाच्या हक्काचा कायद्यात अंतर्भाव नाही.
- ६-१४ वयाच्या मुलांना समान संधी देणाऱ्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा हक्क मिळत नाही, असे असूनही त्याबद्दल कायद्यात कोणतीही तरतूद नाही.
- ६-१४ वयाच्या मुलांना शाळेत टिकवून धरणाऱ्या, त्यांच्या सहभागाची खात्री करणाऱ्या आवश्यक सोयीसुविधा मिळाल्याच पाहिजेत अशी ग्वाही हा कायदा देत नाही.
- असलेल्या सरकारी शाळांचा दर्जा वाढवणे व आवश्यकतेनुसार नवीन शाळा सुरू करणे, तसेच खाजगी शाळांमधील फी सर्वांना परवडावी यासाठी आवश्यक ती सोय करण्याची सक्ती या कायद्यान्वये शाळांवर होत नाही.
- खाजगी शाळांना मनमानी फी आकारण्यावर कोणतेही बंधन नाही.
- मूठभर विद्यार्थ्यांना आरक्षण देण्याच्या बहाण्याने खाजगी शाळांकडे सार्वजनिक पैसा वळवला जातो.
- एकाप्रकारे वर उल्लेखलेल्या मुद्द्यांमुळे दर्जेदार शिक्षण सरकारी शाळांमध्ये मिळणारच नाही, अशी परिस्थिती चालू राहून सर्वच पालकांचा ओढा खाजगी शाळांकडे व्हावा ह्याला कायद्यातून विरोध होत नाही.
- अखेर यातून शैक्षणिक असमानताच बालकांच्या पदरी पडत राहते, व कायद्यामागचा हेतू असफलच राहतो.
- असे घडत राहिले तर सरकारी शाळा-व्यवस्था बंद पडेल. याचाच अर्थ- समान संधी देणारी दर्जेदार शिक्षणव्यवस्था सरकारतर्फे प्रत्यक्षात यावी याची कुठलीही काळजी व हमी हा कायदा घेत व देत नाही.

ढकलला गेला. २००९ चा कायदा आला. वरकरणी शिक्षण-हक्क देणारा हा कायदा ही व्यवस्था बळकट करण्यासाठी आणला गेला. त्यावेळी कायद्यातल्या प्रत्येक तरतुदीबद्दल, प्रत्येक मुद्याला घेऊन विस्ताराने भूमिका मांडणं आवश्यक होतं. भूमिका घेण्याचं, भूमिका मांडण्याचं, लोकशिक्षण करण्याचं काम मंचानं केलं. शिक्षणतज्ज्ञ अनिल सदगोपाल यांची भूमिका यामध्ये महत्त्वाची आहे. शिक्षकांची भूमिका, शाळेतल्या सुविधा, शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण, शिक्षणाचं भाषा-माध्यम अशा अनेक मुद्यांना घेऊन सैद्धांतिक मांडणी करण्याचं मंचाचं योगदान महत्त्वाचं आहे.

शिक्षणासंदर्भात काम करणाऱ्या भारतभरातील वेगवेगळ्या संघटना या मंचाच्या सदस्य आहेतच. शिवाय कामगारांच्या प्रश्नांवर, दलित-आदिवासींच्या हक्कांसंदर्भात, शाश्वत विकासाच्या प्रश्नांवर, बालहक्काबाबत काम करणाऱ्या संस्था-संघटना, शिक्षकसंघटना यांच्याशी हा मंच जोडलेला आहे. जनआंदोलनांचा राष्ट्रीय समन्वय यासारखं महत्त्वाचं मोठं नेटवर्क याच्याशी जोडलेलं आहे. शिक्षणाच्या प्रश्नांचं इतर प्रश्नांशी, मग तो जल, जंगल, जमिनीचा प्रश्न असो की कामगारांच्या हक्काचा, एक जैविक नातं आहे. हे कप्पाबंद प्रश्न नाहीत. त्यामुळेच पुरोगामी विचारांच्या केवळ संघटनाच नव्हेत तर राजकीय पक्षांनाही जोडून घ्यायचा प्रयत्न मंचानं केलेला आहे. कारण सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीनं हा अत्यंत कळीचा मुद्दा आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन आहे.

सैद्धांतिक भूमिका घेणं एक भाग झाला पण जमीनस्तरावरचं काम लोकांना पटकन दिसतं-समजतं. या कायद्याला विरोध असण्याचे मुद्दे मांडले जात असताना प्रत्यक्ष याची झळ पोचलेल्या पालकांशी संपर्क येत होता. काय करायचं हा प्रश्न होता. अशा वेळी विसंवादी वाटलं तरी, आहे तो कायदा तरी नीट वापरूया, त्याचं उल्लंघन होत असेल तर लढा देऊया या विचारानं पालकांचं प्रबोधन करणं-संघटित करणं या प्रकारचं काम होत आहे. अजस्र-जगडव्याळ व्यवस्थेपुढे हतबुद्ध वाटण्यासारखी परिस्थिती असताना हे प्रयत्न, हे छोटे छोटे लढे म्हणजे पावलापुरता प्रकाश शोधणाऱ्या पणत्या नक्कीच आहेत. वेगवेगळ्या ठिकाणचे गट स्थानिक पातळीवरचे प्रश्न घेऊन आपापल्या स्तरावर कार्यरत आहेत. वानगीदाखल मुंबई विभागातल्या गोरेगावच्या शाळेचं हे उदाहरण- ही शाळा खाजगी संस्थेकडे सोपवण्यासाठी हळूहळू त्या शाळेतल्या शिक्षकांची संख्या कमी करून शाळा बंद करण्यात आली. त्या जागी खासगी संस्थांना परवानगी देण्याचा घाट होता. त्याविरुद्ध पालकांना उभं करण्याचा प्रयत्न मुंबईतल्या समान शिक्षण मूलभूत अधिकार समितीनं केला. पण पालक आदिवासी, अत्यंत गरीब आणि शाळेवर राजकीयदृष्ट्या अत्यंत शक्तिशाली लोकांचं वर्चस्व. त्यामुळे पालक घाबरत होते. त्यावेळी समितीनं माहितीच्या अधिकाराखाली माहिती घेऊन शाळा बंद करण्याची प्रक्रिया कशी झाली ते दाखवून दिलं. त्यामुळे मुलांची झालेली गळती, त्यातून झालेलं शैक्षणिक, आर्थिक नुकसान हे मुद्दे घेऊन केस तयार करून राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडे नेली. पाठपुरावा केला. आयोगानं समितीच्या बाजूनं निकाल दिला. सरकारी शाळा त्या ठिकाणी पुन्हा सुरू झाली. यामुळे इथल्या आदिवासी पालकांचा आत्मविश्वास वाढला. विद्यार्थ्यांची शाळेतली संख्या वाढली. शिक्षण-हक्कांसाठी काम करणाऱ्या इतर संस्थांसाठी हा विषय, ही केस निश्चितपणे दिशादर्शक आहे.

मुंबईमध्ये पीपीपी (सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी) तत्त्वावर शाळा खाजगी संस्थांना चालवायला द्यायचा निर्णय २००८ साली प्रथम घेण्यात आला होता. प्रशासकीय पातळीवर घेण्यात आलेल्या या निर्णयाला शिक्षण-हक्क विरोधी ठरवून

प्रशासनाविरुद्ध केस का करू नये असं म्हणून विरोध केला, तेव्हा प्रशासनाने तो निर्णय मागंही घेतला. पण २०१३ला म.न.पा.च्या निर्वाचित सदस्यांनीच पीपीपीचा निर्णय घेतला असल्यानं, याला कोर्टात आव्हान देणंसुद्धा अवघड बनलं आहे. सरकारी शाळा बंद पाडण्याच्या या धोरणाचं विश्लेषण-चिकित्सा होणं महत्वाचं होतं. कारण हा एकट्या मुंबईपुरता मर्यादित प्रश्न नाहीच आहे. म्हणूनच महाराष्ट्रातील अनेक जनसंघटनांनी एकत्र येऊन मुंबई शिक्षण-कंपनीकरणविरोधी अभियान सुरू केलेलं आहे.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण गरिबांनाही मिळावं यासाठी पीपीपीचा खेळ मांडलेला आहे असं भासवलं जातं. प्रत्यक्षात मात्र या शाळांमध्ये अतिशय गरीब असणाऱ्या मुलांना घेतलंच जात नाही. मुंबईच्या समितीचे कार्यकर्ते अॅड. शकिल अहमद यांना आपल्या मुलाच्या शिक्षणाबाबत आलेले अनुभव आणि त्यांचा संघर्ष हा वस्तुस्थितीदर्शक तर आहेच पण आशादायीही आहे. त्यांना पीपीपी अंतर्गत असलेली जी शाळा मिळाली, तिथे त्यांच्या मुलाचं बालवाडीतलं शिक्षण झालेलं नाही म्हणून शाळेत त्याला पहिलीत प्रवेश नाकारला. मुलगा ६ वर्षांचा असल्यानं शकिलभाईंनी कोर्टात जाऊन लढा देऊन प्रवेश मिळवला. प्रवेश मिळाला खरा, पण ६ वर्षांच्या त्या लेकराला सुरुवातीपासूनच अनेक प्रकारच्या भेदभावांचा अनुभव यायला सुरुवात झाली. शाळेतलं पाणी त्यानं प्यायचं नाही, घरूनच घेऊन यायचं. शाळेच्या सहलीला त्याला न्यायचं नाही, असे कितीतरी. पोर भेदरून-मिटून गेलं, तेव्हा त्यांनी त्याला त्या शाळेतून काढलं आणि घराजवळच्या सरकारी शाळेत घातलं. ते स्वतः शाळा व्यवस्थापन समितीचे सदस्य झाले. त्यामध्ये त्यांनी शिक्षकांबरोबरही सकारात्मक काम केलं, शाळेची गुणवत्ता सुधारायला, ग्रंथालय सुरू करायला मदत केली.

परिस्थितीला आव्हान देऊन सकारात्मकतेकडं वळवण्याचा हा एक उत्तम नमुना आहे.

तीच गोष्ट १४ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना मोफत-सक्तीचं शिक्षण या कायद्यातल्या

चेन्नई घोषणापत्र

संपूर्ण देशभरातून शिक्षणहक्क मागणारे २००० प्रतिनिधी स्वखर्चाने एकत्र येऊन ३० जून २०१२ रोजी चेन्नई येथे भेटले होते. या संमेलनात त्यांनी चेन्नई घोषणापत्र जाहीर केले. त्यानुसार अ.भा.शि.अ.मंच कार्यरत आहे.

१. शिक्षणाचे बाजारीकरण थांबवणे.

२. वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत समान संधी देणारी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करणे. आणि

३. शिक्षणव्यवस्थेत बदल घडवण्यासाठी आवश्यक त्याप्रमाणे जनआंदोलन निर्माण करणे असा त्रिस्तरीय कार्यक्रम मंचाने ठरवलेला आहे.

त्यांनी चेन्नई येथे केलेल्या मांडणीनुसार :

- शिक्षण ही मानवी क्षमता आणि सर्जनशीलतेचा विकास करणारी सामाजिक-सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. शिक्षणामुळे समाजस्थिती बदलत जाऊन लोकशाही व्यवस्था, स्वातंत्र्य, समानता, न्याय तसेच माणूस म्हणून असलेला आदर, वैविध्याचा स्वीकार, सामंजस्य आणि सहिष्णुता ह्यावर आधारलेला समाज निर्माण व्हावा हे स्वप्न वास्तवात यायला हवे.

- भौतिक संसाधनांचे समताधिष्ठित वाटप करणारी अर्थव्यवस्था प्रत्यक्षात आणू शकणारे जनमानस शिक्षणामुळे तयार व्हायला हवे. त्यामुळे लोकाभिमुख विकासाची प्रक्रिया वाढावी तसेच वैविध्यपूर्ण सामाजिक सांस्कृतिक ज्ञानाला चालना मिळावी. शिक्षणातून घटनादत्त स्वातंत्र्य व लोकशाही अधिकारांची जपणूक होऊन ते मिळवण्यामध्येही मदत व्हावी.

- शिक्षणातून पितृसत्ताक/धार्मिक/भाषिक/सांप्रदायिक/वर्ण-वंश आधारित/सांस्कृतिक अशा कोणत्याही वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष करण्याची मानसिकता तयार व्हायला हवी.

- थोडक्यात, भारतामध्ये शैक्षणिक गुणवत्तेचा विचार वरील सर्व मुद्यांवर आधारित असायला हवा. त्यासाठी शिक्षण हे पैसे देऊन घेता येणारे (बाजारी) असून उपयोगी नाही.

- सरकारी शाळा-व्यवस्था जोपर्यंत गुणवत्तापूर्ण होत नाही, तोपर्यंत सर्व जाती-धर्म-वर्ग-लिंग-भाषा-प्रदेशांच्या विद्यार्थ्यांना अथवा अपंग विद्यार्थ्यांना समताधिष्ठित शिक्षण देणे सर्वथा अशक्य आहे.

- त्यासाठी ० ते ६ वयातील बालकांसाठी सर्वांगीण देखभाल व्यवस्था ही पोषण-आरोग्य तसेच सामाजिक-मानसिक व सांस्कृतिक सुरक्षिततेची हमी देणारी, करायला हवी.

- देशातील प्रत्येक बालकाला पूर्वप्राथमिक ते बारावीपर्यंतचे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण : संपूर्णतः सार्वजनिक पैशातून, समान संधी देणारे व घराजवळच्या शाळेतच मिळायला हवे.

- याप्रकारचे शिक्षण देणे ही सरकारची नैतिक व घटनात्मक जबाबदारी आहे. त्यासाठी सर्व संसाधन व्यवस्था सरकारनेच करायला हवी. ही जबाबदारी बाजार/कॉर्पोरेट/ धार्मिक/ खाजगी संस्थांवर सोपवताच येणार नाही.

- जोपर्यंत समताधिष्ठित शिक्षण व्यवस्था आणि जनतेचे जल-जंगल-जमीन-जीविका-ज्ञान यावरचे मूलभूत अधिकार वास्तवात येत नाहीत, तोपर्यंत भारतात लोकशाही-प्रगतिशील-शांतीपूर्ण समाज तयार होणार नाही, आणि भारत एक स्वतंत्र आणि संपन्न राष्ट्र म्हणूनही गणला जाणार नाही.

अकबर राजा भारी शहाणा,
त्याला वाटे मी तर ज्ञानी.
सांगे, भेटे ज्याला-त्याला
राजा त्याची ज्ञानकहाणी.

मजला ठाऊक इथले सारे
प्रदेश, सागर, पाऊस, वारे,
चंद्र, चांदण्या, जंगल, पर्वत,
रोज सारखे तरीही न्यारे.
शहर, तालुके, वस्ती, वाड्या,
चौक तिठे अन गल्ल्याबोळ;
महाल बैठे आणिक माड्या
मशिदी-मंदिरे, पांजरपोळ.

राज्यं पाहिली, प्रजाही दिसली,
दरबारीही उजवे-डावे,
तर्क, अर्थ अन युद्धनीतीचे
ढोल, तुणतुणे, मंजुळ पावे.

नाटकातली पात्रे आणिक,
घोर तमाशे, अंध भांडणे;
माहीत मजला कसे काय ते
हातामधूनी उदी काढणे.

येथे घडते ते ते केवळ,
पातशहाला भावे जे जे.
जेथे जावे तेथे तेथे
राजारजींचा डंका वाजे.

अशा अकबरी दरबारी पण
बिरबलनामे एक अफाट.
शरीर फाटके, चण छोटीशी
बुद्धी चाले मात्र सुसाट.

या राजाचे दुखणे कसले
त्यास उमजले सारे लवकर,
'हवा साठली डोक्यामध्ये,
काढून घेणे जरूर सत्वर.'

सकाळ झाली, राजा उठला
बगिच्यातली नियमित फेरी
फिरता लागे ठेच कशाची
दिसली त्या फकिराची ढेरी.

फकीर साधा गाढ झोपला
फिकीर त्याला नव्हती काही,
घोरत होता तारस्वराला
लोंबत होती डावी बाही.

या राजाची दुनिया सारी
सैनिक, नोकर, महाल, बाग.
या इसमाची हिंमत भारी
आला मग राजाला राग.

राजा चिडला, फकिरा भिडला,
कमरेमध्ये घालून लाथ;
म्हणे, "उठ रे अक्कलकांढा
नाहीतर माझ्याशी गाठ.

महाल माझा, जमीन माझी,
प्रकाश माझा, येई खाली
हवाही माझी, पाणी माझे,
आणि माझी तुझी सावली."

फकीर उठला डोळे चोळत,
आळसावुनी हलवत डोके.
नाक खाजवून, कपडे झटकत
कानामध्ये घालीत बोटे.

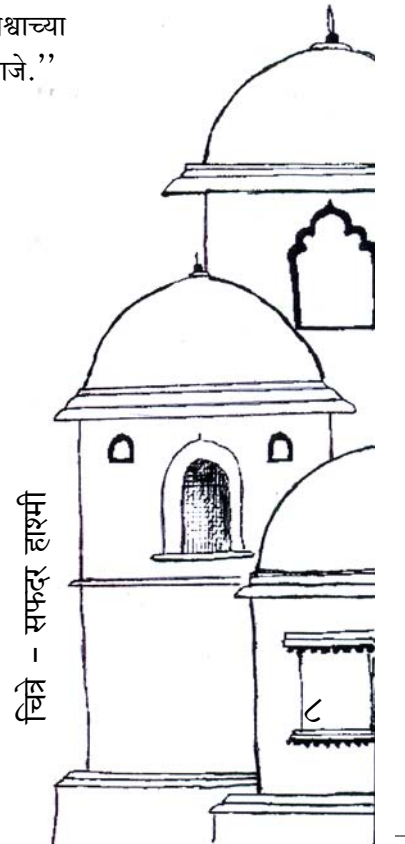
बघून फकीरी बेफिकिरी ती
राजाचा मग चढला पारा;
"अजून कसे रे समजत नाही,
बगिचा माझा, माझा वारा!"
"खरेच कारे ऐसे राजा,"
फकिराने त्या खर्ज लावला,
"बागबगिचा, प्रकाश, वारा,
महाल कैसा तुझा जाहला?"

"सांगितले मी तुला एकदा
ऐक पुन्हा, ए हे रे बुद्ध;
या राज्यातील सारे माझे,
सर्व कवडसे अन् दवबिंदू.

फत्तेपुरीतील घरे नि वाडे
सारी झुंबरे, सारे उंबरे
एक न एक मिनार मनोरे
खिडक्या साऱ्या सारी दारे.

पलंग सुंदर गिर्दगादीचे
मजला देती जे विश्रांती;
इमले, मजले, कौले, भिंती,
रस्त्यावरली धूळ नि माती.

हेही माझे, तेही माझे
जुनेपुराणे नवे नि ताजे,
किर्ती माझी या विश्वाच्या
कानाकोन्यांमध्ये गाजे."

चित्रे - सफ्दर हाशमी

फकिराने डोके खाजवले
करून मोठे डोळे इवले,
पोक काढुनी पाठीमध्ये
लाचारीने हात जोडले.

थांबत, बिचकत,
कचरत दचकत,
“विचारतो जर
नसेल हरकत.

तुजगावी मी आहे नवखा
प्रश्न तसा तर एकच माझा,
येऊन तुजला स्थावर येथे,
काळ लोटला किती रे राजा?”

“या इथेच मी जन्मा आलो”,
राजा वदला, “याच महाली,
रविकिरणांची प्रकाशमाया
या डोळ्यांनी प्रथम पाहिली”,
“सांग मला, रे राजा आता
एकच की, तुज जन्माआधी
कोण येथला होता मालक
कोण चालवे तुझी ही गादी?”
‘फकीर बिचारा अज्ञानी वेडा’
राजा वदला मनाशी आपुल्या.
“वडीलच माझे; कोण आणखी
राखती या किल्ल्याच्या किल्ल्या.”

“त्या आधी होते का कोणी?”
विचारतो मग फकीरबाबा;
“इस तख्तके शहेनशाह थे
म्हणजे बाबर! माझे आजोबा!”

फकीर हसला, टेकून बसला
“सर्वची जाती कैसे येथून
येथील सारे असीम वैभव
का नच नेती गाठी बांधून?

सांग मला, हे प्रियतम राजा,
इथले जर ते स्वामी असती
परतून कैसे गेले असते
जीवन वसवुनी पृथ्वीवरती?
महाल, किल्ला, बागबगिचा,
मंचक, हिरवळ असते काय?
पांथस्थाला जरा विसावा
जर वाटे त्या, दमले पाय!

महाल कोठे घेऊन बसशी
जगाचीच या कथाच ऐशी
विश्रामाच्या काही घटिका
शिर टेकाया फक्त उशी.”

होई निरुत्तर अकबर मग तो
सत्य उमजले त्रिकालबाधित,
एक न कुणीही मालक इथला
सर्वांसाठी विश्व अखंडित.

मौन पाहुनी राजाचे ते
फकीर हसला मिशकिल गाली.
डोळे मिचकून हळूच वदला,
“मी तर बिरबल, दाढी नकली.
माफ करा गुस्ताखी माझी.
परंतु आलो मी सांगाया,
वेषांतर ना समजे साधे
आणि निघाले जग जिंकाया.”

जग सर्वांचे

सफदर हाश्मी
रूपांतर-मैत्रेयी, संजीवनी, विनय

नकी फटाक्यांची वाट, लावू विवेकाची ज्योत!

मुलं एकत्र जमली होती. फटाकेमुक्त दिवाळी साजरी करायच्या विषयावर चर्चा सुरू होती. चार वर्षांपासून बहिरवाडीच्या शाळेतली बहुसंख्य मुलं फटाके वाजवतच नाहीत. आपण स्वतः फटाके वाजवायचे नाहीत, हा आमच्या उपक्रमाचा पहिला टप्पा होता. पण यावर्षी शेजारच्या तीन-चार गावांतल्या मुलांना आणि मोठ्या माणसांना भेटायचं, त्यांनाही फटाके वाजवण्यापासून परावृत्त करायचं असं ठरवलं. त्यांचं मन वळवायला काय करायचं, यावर चर्चा सुरू झाली.

बऱ्याच मुलांना यातला पर्यावरणाचा मुद्दा खूपच महत्त्वाचा वाटत होता. फटाक्यांतून बाहेर पडणारे अत्यंत विषारी वायू वातावरणात मिसळतात. फटाक्यांमुळे माती, हवा आणि ध्वनीचं प्रदूषण वाढतं. फटाक्यांसाठी कागद लागतो. त्यासाठी झाडं तोडली जातात. मग पर्यावरणाचं संतुलन बिघडतं. फटाके वाजवतानाही गंभीर अपघात/दुखापती होतात. कानांचे पडदे फाटून बहिरेपणा येतो. कोणाला भाजतं, तर कोणाकोणाला जन्मभराचं अपंगत्व वाट्याला येतं. दुर्दैवानं यात लहान मुलांची संख्या मोठी असते. फटाक्यांमुळं अनेकांना अॅलर्जी, जळजळ, दमा, निद्रानाश, रक्तदाब, धडधड वगैरे आजारही होऊ शकतात... गोल रिंगण करून बसलेल्या मुलांत अशी गंभीर चर्चा चालली होती.

फटाके तयार करायच्या कारखान्यात प्रामुख्यानं लहान मुलं काम करतात. घातक स्फोटकं हाताळतात. तिकडं अनेकदा आगी लागतात. मोठाले स्फोट होतात. कितीतरी कोवळ्या जिवांची अक्षरशः होरपळ होते. हसण्या-खेळण्याच्या वयातच गरीब बिचारी मुलं जिवानिशी जातात. गंभीर दुखापतीनं कित्येकजण कायमचे जायबंदी होतात. आनंद साजरा करायला आपण वाजवतो ते फटाके लहान मुलांच्या शोषणातून तयार झालेले असतात याची जाणीव मी मुलांना करून दिली. आता हे सारे मुद्दे एकत्र करून पत्रक छपायचं ठरलं. पण ते छपायला पैसे कोठून आणायचे- इथं येऊन मात्र गाडी अडली. 'तुम्ही करताहात ते काम चांगलं आहे, गावाच्या सरपंचांना भेटून सांगून पहा, कदाचित ग्रामपंचायतीकडून ते अशा कामाला पैसे देऊ शकतील' असं मी मुलांना सुचवलं. वसुली झालेली नसल्यानं ग्रामपंचायतीकडं पैसे नव्हतेच, पण सरपंचांनी मुलांना 'बजेट' विचारलं आणि स्वतःच्या खिशातून पैसे द्यायचं कबूल केलं. मुलं आनंदानं उड्या मारत शाळेत आली ...

साध्या कागदावर दोन हजार पत्रकं आम्ही छापून घेतली. परिसरातल्या गावागावांत घरोघरी फिरून मुलांनी पत्रकं वाटली. एकेका गावच्या प्राथमिक शाळा- विद्यालयांत जायचं, मुख्याध्यापकांची परवानगी घ्यायची, शाळेतल्या सर्व मुलांच्या हातात पत्रकं द्यायची, भूमिका पटवून सांगायची, असं काम सुरू झालं.

वेगवेगळ्या ठिकाणी पत्रकं वाटून आलेली मुलं शाळेत आल्यावर आपापले अनुभव 'शेअर' करत होती... काही मोठ्या माणसांनी मुद्दाम खोचक प्रश्न विचारले होते. मुलांनी त्यांनाही शांतपणे उत्तरं दिली होती. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी 'फटाकेमुक्त दिवाळी साजरी करायची', या कल्पनेच्या आधीपासूनच शाळेतल्या सगळ्या मुलांनी आणखीही अनेक गोष्टी केल्या होत्या. सर्वांनी मिळून दीड हजाराहून जास्त झाडं लावली, जगवली, दत्तक घेतली आणि वाढवली आहेत. वहीचा प्रत्येक कागद

जपून वापरला आहे. मोठ्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांवर असे अनेक मुद्दे मुलांजवळ होते सांगण्यासारखे!

एकदा चहाच्या लहानशा हॉटेलात पत्रकं द्यायला गेलेल्या मुलांची तिथल्या मोठ्या माणसांनी 'कोणत्या शाळेतून आले, कशाला आले?' अशी आस्थेनं विचारपूस केली, शाबासकीबरोबरच मुलांना चहा-बिस्किटं खाऊ घातली! एका गटातल्या मुलांनी जीप ड्रायव्हरला पत्रक दिलं. न वाचताच त्या ड्रायव्हरनं पत्रकाचा चोळामोळा केला आणि जीपची काच पुसायला पत्रक 'वापरलं'. मुलांना कसनुसंच झालं.

उंचखडक गावात एका आजीबाईनं तर मुलांना 'भूक लागली असंल...' म्हणत गरमगरम जेवण करून जायचा आग्रह केला!

रस्त्यात भेटलेल्या एका अनोळखी माणसानं पत्रक वाचून 'मी माझ्या मुलांसाठी आता फटाके घेणार नाही', असं आश्वासनच मुलांना दिलं.

तिकडे विधानसभा निवडणुकीचा प्रचार शिगेला पोहोचलेला असताना पर्यावरणरक्षणाचे दूत बनलेल्या आमच्या चिमुकल्यांनी 'फटाकेमुक्त दिवाळी'ची जोरदार प्रचार मोहीमच उघडली होती!

फटाके वाजवायचे नाहीत तर दिवाळीत करायचं काय - लोक विचारायचे. 'मातीचे किल्ले तयार करा. गड-किल्ल्यांना, प्रसिद्ध ठिकाणांना भेटी द्या. पर्यावरणस्नेही आकाश-कंदील बनवा. शुभेच्छापत्रं तयार करा. पणत्यांची आरास करा. अंगणात पानाफुलांच्या रांगोळ्या घाला. दिवाळीतल्या पारंपरिक लोकगीतांचं संकलन करा. आईला घराची साफसफाई करायला, फराळ बनवायला मदत करा. वाचलेल्या पैशांतून शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक मदत करा. नवे कपडे, खेळणी घ्या. पुस्तकं विकत घ्या, वाचा. ग्रंथालयांना पुस्तकं भेट द्या. आसेष्ट, नातेवाईकांच्या गाठीभेटी घ्या. वयोवृद्धांशी गप्पा मारा. परिसरातल्या एखाद्या घरी फराळ देऊन आनंद वाटून घ्या...' दिवाळीचा आनंद द्विगुणित करण्याजोग्या अनेक गोष्टी आहेत, त्या कराव्यात असं आवाहन पत्रकातून केलेलं होतं.

दिवाळी झाली. बहिरवाडी आणि परिसरातल्या गावांत फटाके वाजवण्याचं प्रमाण लक्षणीय कमी झाल्याचं मुलांनीच काय, पालकांनीही शाळेत येऊन सांगितलं. एका मुलानं बँकेत जाऊन खातं उघडलं. वाचलेले ८०० रुपये खात्यावर भरले. दरवर्षीप्रमाणे काही मुलांना नातेवाईकांनी फटाके आणले होते. पण मनातून अभियानाची ज्योत प्रज्वलित झाली असल्यानं असल्या मोहाला बळी पडण्याचा प्रश्नच नव्हता. त्या फटाक्यांच्या वाती काही पेटल्याच नाहीत! या अभियानामुळे किमान दीड-दोन लाख रुपयांची बचत झाली असल्याचा अंदाज लोक बांधत आहेत. पैसे किती वाचले, ही गोष्ट इथं फार मोठी नाहीचय. फटाक्यांऐवजी चिमुकल्या हातांनी विवेकाची ज्योत पेटवलीय, ही संवेदनशीलता मुलांमध्ये आलीय; हे महत्त्वाचं.

...आणि त्याहून जास्त महत्त्वाचं म्हणजे घोकून ओकून परीक्षेत विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरं लिहिण्यापेक्षा जगण्यातले प्रश्न समजून घेऊन त्या प्रश्नांना भिडण्याचं शहाणपण, ती समज मुलांमध्ये या वयात रुजतेय, विकसित होतेय!

- भाऊसाहेब चासकर
bhauchaskar@gmail.com

विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांसाठी व्यासपीठ

मेधा टेंगशे

विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांसाठी अनेक संस्था कार्यरत असताना त्यांच्यासाठी आणखी एक वेगळा, स्वतंत्र असा मंच किंवा व्यासपीठ उभारण्याची गरज वाटते आहे. कारण अनेक आहेत.

विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांचं भारतीय समाजव्यवस्थेच्या उतरंडीतलं स्थान सर्वांत तळाशी दिसतं आणि त्याचा परिणाम त्यांच्या एकूण जीवनावर, जीवनव्यवहारावर आणि जीवनविचारावर होताना दिसतो. भारत देशाचे स्वतंत्र नागरिक म्हणून, किंबहुना एक 'माणूस' म्हणून, त्यांच्या जगण्यातली गुणवत्ता खालावलेली, उणावलेली का दिसते याचा शोध घेत असताना आम्हाला पुढील गोष्टी जाणवल्या. १) विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांची एकूण संख्या आणि गरजांच्या प्रकारानुसार संख्या याबाबतची माहिती ढोबळमानाने उपलब्ध आहे. परंतु त्यावरून गरजांची तीव्रता आणि त्यांच्या मानसिक/भावनिक/ शारीरिक/वैद्यकीय स्वास्थ्यानुसार लागणाऱ्या व्यवस्थेचा अंदाज येत नाही. त्याचप्रमाणे शैक्षणिक पार्श्वभूमी/व्यावसायिक शक्यता आणि वैवाहिक शक्यता आणि या सर्वांवर आधारित पुनर्वसनाच्या शक्यता यांवर अभ्यास/ संशोधन/ शिफारशी अशी माहिती सहजगत्या उपलब्ध होण्याची गरज आहे.

२) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्यावर भारतानं २००७ साली स्वाक्षरी केली (Convention on Rights of Persons with Disabilities). त्याला अनुसरून Rights of Persons with Disabilities विधेयक, २०१३ साली राज्यसभेत मांडलं गेलं, ते परीक्षाणासाठी संसदीय समितीकडे पाठवलं गेलं आहे. ते जाहीरनाम्यातील अनेक मुद्यांशी सुसंगत नाही. त्यांच्यासाठी असलेले कायदे जुन्या वैद्यकीय

प्रारूपावर आणि कल्याणकारी दृष्टिकोनावर आधारलेले आहेत, ते हक्काधारित होण्याची गरज आहे. त्यासाठी वाहतूक व्यवस्था, क्रीडांगणे, रुग्णालये, बागा, इमारती अशा सर्वच ठिकाणी पोहोच वाढेल अशी व्यवस्था हवी. त्यांचे हक्क हे अ-तडजोडपात्र हक्क म्हणून स्वीकारले जायला हवेत.

या कायद्यांची प्रत्यक्ष, प्रामाणिक अंमलबजावणी होण्यासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद केली गेली पाहिजे. अंमलबजावणी पारदर्शक असायला हवी.

३) विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या पालकांना खूप काही म्हणायचं असतं- त्यासाठी त्यांना जागा देणं, माध्यमांमध्ये संवेदनशील मांडणी करत राहणं, विशेष गरजा असणाऱ्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करणं अशा अनेक कल्पना मनात ठेवून मंचाची बांधणी होते आहे. यातला सर्वात महत्त्वाचा भाग आहे तो विशेष गरजा असणाऱ्या आपल्या मित्र-मैत्रिणींना स्वतःला काय म्हणायचं आहे, काय वाटतं आहे ते त्यांनीच मांडायचा.

४) अपत्यप्रेमापोटी पालक पाल्यांच्या जीवनाबाबत, पुनर्वसनाबाबत स्वतःच निर्णय घेताना आढळतात. उदा. संस्थेत चांगल्या रमलेल्या पाल्याला न विचारता घरीच ठेवून घेतलं जातं. अंध पाल्याचं लग्न डोळस जोडीदाराशीच करण्याचा आग्रह धरला जातो. शिक्षण-नोकरीबाबतही मतं लादली जातात. त्यामुळे विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांच्या मतांना-विचारांना, त्यांच्यातील क्षमतांना आणि गुणवत्तेला वाव मिळण्यास खूप मर्यादा पडतात; एवढंच नव्हे तर या भूमिकेमुळे आपण विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांचा एक व्यक्ती म्हणून/ नागरिक म्हणून असणारा हक्क नाकारतो आहोत हे लक्षात घेतलं जात नाही.

म्हणूनच भारतातील 'बिनचेहेऱ्या'च्या 'बिनआवाजा'च्या, विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांना मुक्तपणे आपला आवाज उठवता यावा, रोजगार आणि वैवाहिक किंवा सर्वच प्रकारच्या पुनर्वसनातलं आपलं स्वातंत्र्य जपता यावं, मत मांडता यावं, निर्णय घेता यावेत; समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येऊन, शासन आणि राजकीय पक्षांमध्ये सहभाग घेता यावा, हक्कांबाबत हिरीरीनं झगडता यावं, विविध ललितकलांच्या प्रांगणात आपला ठसा उमटवता यावा. केवळ अपवादात्मक यशस्वी व्यक्तींच्या कौतुकाच्या गजरात इतर खचलेल्या, दुबळ्या, उपेक्षित बहुसंख्य बांधवांचा आवाज दबला जाऊ नये यासाठी त्यांची लढाई खेळण्यासाठी त्यांनाच बळ द्यावं. विशेष गरजा असणाऱ्या मित्रांमध्येच सांघिक नेतृत्व उभं रहावं या विचारातून काही विशेष गरजा असणारे मित्र, कार्यकर्ते यांनी एकत्रित येऊन मंच स्थापण्याची प्रक्रिया सुरू केलेली आहे.

विशेष गरजा असणाऱ्यांचा प्रश्न हा त्यांच्यापुरता, त्यांच्यासाठी काम करणाऱ्या संस्थांपुरता मर्यादित नाहीच आहे. तो सर्व समाजाचा आहे. या प्रश्नाबाबतची जागरूकता, संवेदनशीलता वाढली, प्रत्येकाच्याच मानवी हक्कांच्या संरक्षणाबाबतची सजगता वाढली तर आपला समाजही अधिक मानवी बनेल. त्यासाठीचा हा प्रयत्न आहे म्हणून या मंचामध्ये लोकांनी वैयक्तिक तसंच संस्थात्मक पातळीवर जरूर सामील व्हावं असं आवाहन करत आहोत.

अधिक माहितीसाठी संपर्क साधावा -

मेधा टेंगशे - ०९६८९९१७०६३

डॉ. नीलिमा देसाई - ०९५५२५४७४५६

संध्या देवरूखकर - ०९१३०४९८०१९

चित्रा खरे - ०९८९०७२९१७६

लेखक-जेन नेल्सन रूपांतर-शुभदा जोशी

पालकांच्या वागण्याचा मुलांवर होणारा परिणाम

‘सकारात्मक शिस्त’ या जेन नेल्सन यांच्या पुस्तकाचं मराठी रूपांतर आपण गेलं वर्षभर पालकनीतीमधून वाचत आहात. या लेखमालेतला हा शेवटचा लेख आहे. हे पुस्तक मला आवडलं. एकंदर व्यवस्थेची घडी बिघडू न देता मुलांच्या अंगी नेटकेपणाच्या सवयी बाणवून, तरीही वातावरणातला संवाद, आनंद कोळपू न देण्यासाठी उपयोगी पडतील अशा काही पद्धती, युक्त्या हाती लागतील असं वाटलं. पालक-शिक्षकांना यांची फार गरज असते, तेव्हा पालकनीतीच्या वाचकांसमोर हे सारं मांडावंसं वाटलं. मात्र यात काही आव्हानं होती. एक तर मोठ्या ३५०पानी पुस्तकाचं संक्षिप्त रूपांतर करायचं. दुसरं म्हणजे पुस्तकाची अमेरिकन धाटणी, पाश्चात्य उदाहरणं! आपल्याकडची परिस्थिती वेगळी असते, त्यामुळे तिच्याशी जुळवून घ्यायचा प्रयत्न करावा लागला. मूळ पुस्तकाच्याच काही मर्यादाही आहेत. उच्चमध्यम वर्गीय, सुशिक्षित पालकांना महत्त्वाचे वाटणारे मुद्देच इथं मांडलेले आहेत. मीही त्या चौकटीत राहूनच रूपांतर केलेलं आहे.

प्रत्येक लेखाची मुद्रणप्रत तयार होण्याआधी मी आणि संजीवनी कुलकर्णी त्यावर चर्चा करत असू. त्यांची मला खूप मदत झाली.

लेख आवडल्याचं सांगणारे काही फोन आले, काही पत्रंही आली. पण हा विषय काही लेखमालेपुरत्या काळात उरकणारा नाही. या मांडणीतून आपल्या हाती काही गवसलं का? आपण या लेखांमधील काही युक्त्या प्रत्यक्ष घरात/ वर्गात वापरून पाहिल्यात का? आपला अनुभव काय होता? इथं म्हटल्यापेक्षा काही वेगळंच घडलं का? या सगळ्याबद्दल जाणून घ्यायला आम्ही उत्सुक आहोत. आपल्या प्रतिसादामुळेच या प्रयत्नाला पूर्णता येणार आहे. आपल्या पत्रांची, ई-मेलची वाट पाहत आहोत.

‘किती वेळा सांगितलं तरी मुलं ऐकतच नाहीत हो!’ अनेक पालक-शिक्षकांच्या ह्या म्हणण्यापासून या लेखमालेची सुरुवात झाली. मुलांमध्ये स्वयंशिस्त रुजावी म्हणून नेमकं काय करायला हवं, हे आपण या लेखमालेतून वाचलं. उभयपक्षी आदर, सहृदयता आणि ठामपणा, राग शांत होण्याकरता वेळ घेणं, वर्गसभा-कुटुंबसभा अशा पद्धतींवर उदाहरणांसह चर्चा केली. याचा आपल्याला परिस्थिती पडताळून पाहून त्यानुसार कृती ठरवण्यासाठी उपयोग झाला असेल अशी आशा आहे. या लेखात आपण, मोठ्या

माणसांच्या स्वभावाचा मुलांवर भला-बुरा परिणाम कसा होतो याबद्दल चर्चा करणार आहोत.

मानसशास्त्रज्ञांनी मोठ्या माणसांच्या वागण्यांच्या रीतींचं आणि त्यामागच्या धारणांचं सर्वसाधारणपणे चार भागात वर्गीकरण केलेलं आहे.

- १) स्वस्थता : मला त्रास नको, वाद नकोत, शांतता हवी!
- २) नियंत्रण : स्वतःवर, इतरांवर आणि परिस्थितीवर माझं नियंत्रण हवं!
- ३) खुशी : सगळे जण माझ्यावर खूश

असायला हवेत!

- ४) श्रेष्ठत्व : मी सगळ्यात वरचढ ठरायला हवा !

ह्या धारणा कशा तयार होतात?

लहानाचं मोठं होत असताना प्रत्येकाला अनेक प्रश्न, आव्हानं तसंच असुरक्षिततेला तोंड द्यावं लागतं. घरात, शाळेत, मित्रांच्या गटात आपल्याला सामावून घेतलं जावं, महत्त्व मिळावं ही प्रत्येकाची मानसिक गरज असते. ही गरज भागते का, लोकांकडून येणाऱ्या कोणत्या अनुभवांना सामोरं जावं लागतं त्यानुसार लहान वायापासून काही धारणा मनात तयार व्हायला

लागतात. वारंवार येणाऱ्या अनुभवांमुळे त्या कधी एकारलेल्या असतात. आपली वागणूक त्यावर आधारलेली असते.

या चारपैकी एखादी धारणा आपल्या वागणुकीत प्राधान्याने दिसते. प्रत्यक्षात कुठलंच व्यक्तिमत्त्व संपूर्णपणे यातल्या एकाच प्रकारचं नसतं. आपल्या धारणा ज्या काही आहेत त्या तशाच का आहेत याचं तार्किक कारण असेलही, तरीही आता पालक म्हणून एकेका प्रकारचा स्वभाव, त्याचा मुलांवर होणारा परिणाम आणि त्याचे तोटे टाळण्यासाठी काय करायला हवं ह्याचा विचार इथं केला आहे. आपलं वागणं नेमकं कोणत्या प्रकाराकडे झुकणारं आहे, हे बारकाईने पाहून त्या त्या बाबतीत काही उपाययोजना आपल्याला करता येते. आपल्या स्वभावाबद्दल, नकळत घडलेल्या आपल्या एकारलेल्या धारणांबद्दल लक्षात येणं हे उपायांच्या दिशेने पहिलं पाऊल आहे. त्यानंतर आपल्या वागण्याच्या मुलांवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल, फायद्या-तोटांबद्दल जाणून घ्यायला हवं. आधी स्वतःवर आणि नंतर मुलांबरोबर काम सुरू करायला हवं.

१) स्वस्थता : वाद नकोत !

या प्रकारच्या लोकांना सभोवताली दुःख किंवा ताण निर्माण होईल याची भीती नेहमी वाटत राहते. त्यामुळे चुकूनसुद्धा आपल्या वागण्यामुळे कुणी रागावू नये, कुणी दुःखी होऊ नये अशी काळजी ते घेत असतात. शक्यतो भांडणं - वाद मिटवण्याकडे त्यांचा कल असतो. आधी तर ते आव्हानं घेतच नाहीत आणि अचानक येणाऱ्या संकटांच्या वेळीही पळ काढण्याकडे त्यांचा कल असतो. मुलांनी कसं वागावं, कसं वागू नये याबद्दल हे पालक फारसे आग्रही नसतात. मुलांचे हट्ट - मागण्या पटकन पूर्ण करून टाकणं त्यांना सोपं वाटतं.

एका प्रकारे पालकांच्या या एकारलेल्या धारणा मुलांच्या पथ्यावर पडतात. त्यांना दडपणविरहित मोकळ्या वातावरणात वाढण्याची संधी मिळते. मात्र याचे काही तोटे होतात. आव्हानं घेण्याची, प्रयत्नपूर्वक ती पूर्ण करण्याची संधीच कमी मिळाल्याने, स्वतःला ताणण्याच्या,

निर्णयांची जबाबदारी घेण्याच्या त्यांच्या क्षमता विकसित होत नाहीत. त्यामुळे मुलं काहीशी आळशी, सुखासीन बनतात. त्यांच्या सभोवतालची माणसं त्यांना कंटाळतात आणि टाळू लागतात.

पालकांनी मुलांच्या अयोग्य गोष्टींसंदर्भात चर्चा करणं टाळून, वाद नकोत म्हणून घाईघाईने माघार घेतली तर भविष्यात ते फार महागात पडतं हे लक्षात घ्यायला हवं. 'उभयपक्षी आदर' निर्माण व्हावा यासाठी संवाद सुरू करायला हवा. मुलांच्या वागण्याचे परिणाम काय होतात, याबद्दल विचार करायला त्यांना प्रवृत्त करायला हवं. स्वतःच्या भावना, गरजा, प्रश्न याबद्दल मोकळेपणानं मुलांबरोबर चर्चा करायला हवी. प्रत्येक निर्णय घेताना, निवड करताना घाई न करता चर्चा होणं महत्त्वाचं मानायला हवं. घरात मुलांचे हक्क आणि कर्तव्य यासारख्या विषयावर सर्वांचा सहभाग घेऊन संवाद सुरू करायला हवा.

मुलांनी मागण्या केल्या की ताबडतोबीनं त्या पूर्ण न करता, त्या संदर्भातले निर्णय कुटुंबसभेत सर्वानुमते घेतले जातील अशी सवय लावायला हवी. कुटुंबसभेत निर्णयांच्या परिणामांवर आणि पर्यायांवरही चर्चा व्हायला हवी. मुलांकडून असलेल्या अपेक्षा स्पष्टपणे मुलांसमोर मांडाव्यात. मुलांच्या मनातला गोंधळ दूर होतो आणि स्पष्टता येते. वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या घेण्यामध्ये, पार पाडण्यामध्ये पालकांनी मदत जरूर करावी पण ते काम स्वतःच करून टाकायचा मोह टाळावा.

२) नियंत्रण :

नियंत्रण हे प्राधान्य असणाऱ्या लोकांना इतरांकडून होणाऱ्या टीकेची, चूक दाखवून दिली जाण्याची फार भीती वाटते. अशा प्रकारे अपमानित होण्यापेक्षा आपण आधीच नीट आखणी केली, समन्वय साधला तर परिस्थिती आपल्या नियंत्रणात राहील अशी धारणा मनात असते. अनपेक्षित घडणाऱ्या गोष्टींनी ही माणसं अस्वस्थ होतात. त्यामुळे ही माणसं स्वतःवर, इतरांवर आणि परिस्थितीवर त्यांचं नियंत्रण असावं अशा प्रयत्नात असतात.

यामुळे ते स्वतःलाही बांधून घेतात. स्वतःच्या उत्स्फूर्ततेला, सर्जनशीलतेला दडपत राहतात. सतत ताणाखाली राहतात. नियम पाळणं, पुढाकार घेणं, आखणी करणं अशा प्रयत्नात असतात. मुलं अशा अनेक गोष्टी पालक - शिक्षकांमध्ये सातत्याने अनुभवतात. कधी कधी नकळत त्या मुलांमध्येही उतरतात. पण अनेकदा उलटाही परिणाम होताना दिसतो. मुलं त्यांच्या नियंत्रणाच्या भूमिकेसमोर दंड थोपटून उभी राहतात. सहकार्य नाकारतात. त्यामुळे मुलांबरोबरचा संवाद दुरावतो. भांडणांचे प्रसंग वाढतात.

दृष्टिकोनात बदल झाल्यावर मुलांशी मोकळेपणानं संवाद साधणं शक्य होतं. मुलांना विचार करायला प्रवृत्त करण्यासाठी त्यांच्यासमोर प्रश्न ठेवून उपायांच्या पर्यायांवर चर्चा करायला हवी. स्वतःही पर्याय जरूर सुचवावेत पण 'तसं व्हायलाच हवं!' हा अट्टहास मात्र सोडायला हवा. कुटुंबसभेमध्ये घेतल्या गेलेल्या निर्णयांच्या परिणामांवरची चर्चा आवर्जून व्हावी. यातून मुलं निर्णयांची जबाबदारी घ्यायला शिकतात. स्वतःलाही चुकायची सवलत द्यायला हवी. चुका ही शिकण्याची सुंदर संधी असते हे लक्षात आलं तर स्वतःला धारेवर धरणं कमी होईल. सतत पालकांच्या भूमिकेतच न राहता, मुलांशी बरोबरीनं वागण्यामुळे घरातल्या वातावरणातला ताण ढिला होईल आणि संवादाला, सर्जनाला मोकळीक मिळेल.

३) खुशी : सगळेजण माझ्यावर खूश असायला हवेत !

या माणसांना एकटं पडण्याची, नाकारलं जाण्याची भीती वाटत असते. गटात आपली दखल घेतली जायला हवी अशी गरज सातत्याने जाणवते. अशी गरज असलेली माणसं इतरांच्या पुढं पुढं करणं, त्यांची स्तुती करणं, त्यांना खुश करणं असं वागत राहतात. भांडणं - वाद काहीही करून मिटवण्याकडे यांचा कल असतो. अशा पालकांकडून मुलं काही चांगल्या गोष्टीही शिकतात. दुसऱ्याला समजून घेणं, मैत्रीपूर्ण संबंध वाढवणं, प्रसंगी स्वतः पडतं घेणं, आपण होऊन मदतीला धावून जाणं अशा गोष्टी मुलं

पालकांकडून नकळत घेण्याची शक्यता असते. मात्र याची दुसरी बाजू धोकादायक आहे. जेव्हा पालक मुलांना त्यांनी मागितलेली नसतानाही मदत करतात, त्यांना खुश करण्याकरता त्यांच्या आवडीनिवडी, मनं सांभाळतात त्याच वेळी मुलांनीही असं वागावं अशी त्यांची अपेक्षा असते. पहिली अपेक्षा पालक त्यांच्याशी जे वागताहेत त्याची दखल घेणं, ते आपल्याला आवडतंय असं दर्शवणं आणि दुसरी अपेक्षा म्हणजे त्याची परतफेड करणं. या अपेक्षा आणि त्या पूर्ण न झाल्यास व्यक्त होणारी नाराजी यामुळे मुलं वैतागतात, रागावतात. सततच्या अपेक्षांना पुरं पडणं शक्य होत नसेल तर स्वतःला कमी लेखू लागतात.

मुलांना आपल्या वागण्यातलं नक्की काय खटकतं हे समजावून घेण्याकरता त्यांनी मुलांशी

संवाद सुरू करायला हवा. पालक चिडत नाहीयेत, ऐकून घेताहेत हे लक्षात आल्यावर मुलंही मोकळेपणानं व्यक्त होऊ लागतील. त्यातून मुलांच्या आवडी-निवडी, कल, प्राधान्यक्रम पालकांच्या लक्षात येतात.

त्याबरोबरच पालकांनी स्वतःला काय आवडतं, कशामुळे राग येतो, कधी निराश वाटतं हेही मुलांसमोर व्यक्त करायला हवं. स्वतःला आणि दुसऱ्याला प्रेमानं समजून घेण्याच्या शिक्षणाची ही सुरुवात असते. कुटुंबामध्ये सर्वांनी मिळून आनंदानं करता येतील अशा अनेक गोष्टी ठरवाव्यात. त्या छान पार पडाव्यात यासाठी सगळ्यांनी जबाबदारी घ्यावी.

४) श्रेष्ठत्व :

या प्रकारच्या माणसांना अर्थपूर्ण, उत्तम दर्जेदार

गोष्टींचं आकर्षण असतं. आपण काही अर्थपूर्ण केलं नाही तर जगणं व्यर्थ आहे असं वाटत राहतं. इतरांकडून तर सोडाच पण स्वतःच्या मनात स्वतःचीही अर्थहीन, महत्त्वहीन अशी प्रतिमा उभी राहिल अशी भीती असते. त्यामुळे ते सदैव अधिक काहीतरी करण्याचा, इतरांपेक्षा चांगल्या पद्धतीनं करत राहायचा, इतरांना सतत आपली मदत कशी होईल यासाठी प्रयत्न करतात. स्वतः अधिक सक्षम बनण्याची त्यांची धडपड सदैव जारी राहते. कामाला त्यांच्या जीवनात सर्वात जास्त प्राधान्य असतं. ही माणसं नेहमी घाईत, कामाच्या ओझ्याखाली दबलेली असतात.

अर्थातच ती यशस्वी होतात. पैसा, प्रतिष्ठा त्यांना सहज उपलब्ध होते. मुलांसमोर ते दर्जेदार कामाचा आदर्श ठेवू शकतात. मात्र

ATF वाहिनीवरून...

राज्यातील अनेक उपक्रमशील शिक्षक, अधिकारी तसेच शिक्षणाविषयी आस्था असणाऱ्या लोकांचा 'ॲक्टिव्ह टीचर्स फोरम' नावाचा एक व्हॉट्स-अप ग्रुप कार्यरत आहे. त्याविषयी आपण पालकनीतीच्या जून २०१४च्या अंकात सविस्तर वाचलेलं असेलच. प्रयोगशील शिक्षकांच्या संकल्पनेतून साकार झालेल्या या कट्ट्यावर नेहमीच शैक्षणिक उपक्रम आणि अनुभव यांची मुक्त देवाणघेवाण होत असते. यासोबतच अनेक रचनात्मक कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणीदेखील हा कट्टा करतोय. त्याचाच एक भाग म्हणजे दर सोमवारी रात्री ९ ते १० या वेळेत शिक्षणासंदर्भातील एका विषयाला अनुसरून ऑनलाईन परिसंवादाचे आयोजन करण्यात येते.

दि. २४/११/२०१४ रोजी 'मराठी साहित्यविश्वाने प्राथमिक शिक्षणाची नेमकी काय आणि कशी दखल घेतली आहे' या विषयावर परिसंवादाचे आयोजन करण्यात आले होते. कथा-कादंबऱ्या ते शैक्षणिक प्रयोगशीलता आणि विचारांवर आधारित पुस्तकांमधून रेखाटलेला शिक्षणाचा प्रवास सहभागींनी उत्स्फूर्त प्रतिसाद देत उलगडत नेला.

शंकरराव खरात यांच्या 'टिनोपाल गुरुजी' पासून ते रमेश इंगळे-उत्रादकरांच्या 'निशाणी डावा अंगठा' आणि 'सर्व प्रश्न अनिवार्य' तसेच संजय कळमकरांच्या 'सारांश शून्य'पर्यंतच्या कथा-कादंबऱ्यांमधून रेखाटलेला शिक्षणाचा प्रवास चर्चेतून उलगडत गेला. पु.ल.देशपांडे, व्यंकटेश माडगूळकर, चारुता सागर, शंकर पाटील, द.मा.मिरासदार

आदींच्या कथांतून शिक्षण व शिक्षकांवरच्या विनोदी, तर कधी गंभीर अंगांनं झालेल्या लेखनावरही चर्चा झाली. अनुताई वाघ, लीलाताई पाटील, रमेश पानसे यांसारख्या शिक्षणतज्ज्ञांच्या आणि तृप्ती अंधारे, नामदेव माळी, प्रतिभाताई भराडे यांसारख्या अधिकाऱ्यांच्या लेखनामुळे प्रयोगशील शिक्षकांना बळ मिळत गेल्याचं या परिसंवादातून जाणवलं. देशविदेशातील शैक्षणिक विषयावरील अनुवादित पुस्तकांवरदेखील साधकबाधक चर्चा घडून आली. पालकनीती, जीवन शिक्षण, शिक्षणवेध व वयम् यासारख्या मासिकांच्या योगदानाविषयी आदर व्यक्त करण्यात आला.

शिक्षकांनी 'लिहितं' झालं पाहिजे, आपण केलेले उपक्रम शब्दात मांडून इतरांपर्यंत पोहोचवले पाहिजेत, असं एकमेकांना वचन देत वाचनाला दिशा देणारा हा परिसंवाद मध्यरात्रीपर्यंत रंगतच गेला. आता ह्या गटाला वेध लागले आहेत ते पुढच्या आठवड्यातील परिसंवादाचे...

आठवीपर्यंत परीक्षा हवी का नको, नसल्यामुळे काय होते; तालुका-जिल्हा-राज्य पातळीवर दरवर्षी होणाऱ्या विज्ञान प्रदर्शनांमधून विद्यार्थ्यांचे संशोधन म्हणून जे प्रकल्प सादर होतात ते खरोखरी संशोधन असते की काय असते? तुमच्या हातात अंक येईपर्यंत, या विषयांवर परिसंवाद रंगलेले असतील.

- प्रमोद धायगुडे

dhaigudepramod90@gmail.com

याचीच दुसरी बाजू म्हणजे असे पालक किंवा शिक्षक मुलांकडूनही दर्जेदार कामाच्या, त्यासाठी कष्ट घ्यायच्या, प्रयत्न करत राहायच्या अपेक्षा करत राहतात. पालकांच्या या सतततच्या अपेक्षा मुलांसाठी ओझं बनू शकतात. मुलांना सातत्यानं उपदेश करणं, मूल्यमापन करणं, चुका दाखवून देणं यातून मुलांबरोबरचा संवाद दुरावतो. मुलं जशी आहेत तशी प्रेमानं स्वीकारण्याचा या पालकांनी प्रयत्न करायला हवा. त्यामुळे प्रेमाच्या वाटेवरचे अपेक्षांचे अडथळे दूर होतील. पालकांचा 'उपदेश' कमी झालाय हे लक्षात आल्यावर मुलं आपण होऊन संवाद साधायला प्रवृत्त होऊ लागतात. स्वतःच्या हातून घडणाऱ्या चुकांबद्दलही मुलांशी बोलायला हवं. चुकांकडे शिकण्याची सुंदर संधी म्हणून बघता येतं आणि उदाहरणं कृतीतून समोर ठेवता येतात. भीती, दडपण संपलं की वातावरण आपोआप निवळू लागतं.

आई आणि वडील या दोघांच्याही प्राधान्यक्रमांमध्ये जर बरंच अंतर असेल तर होणारे परिणाम आणखीच गुंतागुंतीचे असतात. त्यांच्या एकमेकांत होणाऱ्या वाद-मतभेदांचाही मुलांवर नकारात्मक परिणाम होतो. परंतु प्राधान्यक्रमांची संकल्पना समजावून घेऊन जर आपल्या वागण्यामध्ये आपण बदल करू शकलो तर त्या त्या प्राधान्यक्रमाचे फायदे मिळवून मर्यादांवर मात करता येते. वरील चारही उदाहरणांमध्ये सोईसाठी स्पष्टपणे वर्गीकरण केलेले, सुटसुटे प्राधान्यक्रम विचाराला घेतले आहेत. अनेकदा या चारही प्राधान्यक्रमांपैकी दोन किंवा तिनांचे मिश्रण व्यक्तींमध्ये आढळते. किंवा वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळे प्राधान्यक्रम उचल खातात असंही अनुभवाला येतं. मुद्दा हा आहे की आपल्यातल्या स्वभाववैशिष्ट्यांचा मुलांवर नकारात्मक परिणाम घडत नाही ना इकडे लक्ष देणं आणि तसं होत असेल तर वेळीच उपाययोजना करणं महत्वाचं!

पान ७ वरून पुढे चालू

तरतुदीची. प्रत्यक्षात मात्र मुंबई म.न.पा.च्या या शाळा आहेत ७ वी पर्यंतच. ८ वीचा वर्ग त्या शाळेत नसेल तर मुलं हमखास गळतात, हे जेव्हा लक्षात आलं तेव्हा शिक्षण-हक्क कायदाच पुढं करून अधिकाऱ्यांशी बोलणं झालं; तेव्हा त्यांनी १०० शाळा ८ वी पर्यंत करणार असल्याचं जाहीर केलं. १००च का, सर्वच शाळांबाबत हा आदेश द्यावा यासाठी समिती प्रयत्नशील आहे. यासंदर्भात राज्य बालहक्क संरक्षण आयोगाकडे केस दाखल करण्याची प्रक्रिया चालू आहे. अशा प्रकारे एकेक केस घेऊन लढत असताना शिक्षण-हक्क कायद्याची समज वाढत आहे. तो कसा तुटपुंजा आहे हे कळत आहे.

अनेक ठिकाणी पालकांचा सहभाग महत्वाचा राहिलेला आहे. शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला पोषक निर्णयांची सर्वाधिक झळ त्यांना पोचते आहे, हे खरंय. पण अन्न, पाणी, घर मिळवण्यासाठीचेच त्यांचे लढे इतके तीव्र आहेत की शिक्षणाच्या हक्काकरता ते बरोबर येऊ शकतील अशी परिस्थिती नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. असा फार मोठा समूह मुंबईत आहे.

व्यापक स्तरावर शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या विरोधात अभियान उभं राहिलं नाही तर शिक्षणाच्या नावावर लूट करण्याचा मोठा बाजार छोट्या गावागावांमध्ये तयार केला जाईल, ही भीती आहेच. आणि दुदैवानं ती भीती खरी होत चाललेलीही दिसते आहे. तालुके, मध्यम शहरं, शहरीकरणाच्या विळख्यात सापडलेली गावां अशा अनेक ठिकाणी हे घडतं आहे.

चांगलं शिक्षण = मोठी फी + खाजगी शाळा हे समीकरण जनमानसात पक्कं रुजवायचं काम गेल्या २५-३० वर्षांत 'चांगलंच' झालेलं आहे. भारताचं शिक्षण धोरण हे विश्व बँक, नाणेनिधी, डब्ल्यूटीओ यांच्या धोरणांनुसार ठरतं आहे. खाजगी विद्यापीठं, परदेशी विद्यापीठांना मुक्तद्वार देण्याच्या दिशेनं पावलं टाकायला सुरुवात झालेलीच आहे. उच्चशिक्षणापर्यंत पोचणाऱ्यांची संख्या आधीच मर्यादित (१५%) असताना, या शिक्षणनीतीमुळे उच्चशिक्षणही महाग होत जातं आहे. के.जी. ते पी.जी. मोफत, गुणवत्तापूर्ण, सरकारी शिक्षण ही मंचाची मागणी अतिशय महत्वाची, अर्थपूर्ण आहे. ० ते ६ ही वर्षे बालकाच्या बौद्धिक, शारीरिक वाढीसाठी पायाभूत वर्षे असतात. त्यादृष्टीनं चांगलं बालवाडी शिक्षण आणि पोषक आहार फार महत्वाचा आहे. बालकाच्या विशेष गरजा (अपंगत्व) लक्षात येण्याच्या दृष्टीनं, तसेच प्रतिबंध आणि उपचार करण्याच्या दृष्टीनंही.

आपली लूट आपणच थांबवायला हवी. त्यासाठीच हे जनजागरण आहे. सरकारचं प्रत्येक धोरण, प्रत्येक नीती, प्रत्येक पाऊल कसं पडतं आहे, कुठल्या दिशेनं पडतं आहे हे पाहणं, वेळीच ते रोखण्यासाठी आपली ताकद एकवटणं महत्वाचं आहे. मंचानं जागल्याची ही भूमिका स्वीकारलेलीच आहे. प्रश्न आपल्यासकट आपल्या भावी पिढ्यांचा आहे. आपण हे सारं समजावून घेणार की नाही, या लढ्यात सामील होणार की नाही? आजच्या बदलत्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिवेशात साहिर लुधियानवी यांच्या ओळींची पुन्हा पुन्हा आठवण होते, तशी ती याही संदर्भात होते आहेच-

आज अगर खामोश रहे... तो सन्नाटा छाएगा,

हर बस्ती में आग लगेगी, हर पत्थर जल जाएगा...

(या लेखासाठी मुंबईच्या समान शिक्षण मूलभूत अधिकार समितीच्या सक्रिय सदस्य आणि अवेहि अर्बेकस प्रकल्पाच्या संचालक सीमंतिनी धुरू, पुण्याच्या लोकायत संस्थेचे अभिजित ए. एम. यांच्याशी झालेल्या बोलण्याची खूप मदत झाली.) अधिक माहिती करता www.aifite.in

संदर्भ : १) ज्ञान आणि राजनैतिक अर्थशास्त्र (विश्रांती, दिवाळी २०१४) आणि शिक्षणहक्क कायदा २००९:

भ्रमाचा भोपळा-सीमंतिनी धुरू

२) तालीम की लडाई - पत्रिका - शि. अ. मंच, भोपाळ

३) शिक्षणाची राखरांगोळी, लोकायत, पुणे

गणित शिकताना भाषिक गणितं सर्वांत अवघड पडतात, असा अनेक शिकणाऱ्या आणि शिकवणाऱ्यांचा अनुभव असतो.

कुणालनं बाजारातून क दराच्या च वस्तू शिवाय ट दराच्या त वस्तू घेतल्या; त्याच्याजवळचे पैसे कमी पडल्यानं दुकानदारानं त्याला घरी जाऊन पाच रुपये परत आणून द्यायला सांगितले. तेव्हा त्याच्याकडे प रुपये नि य पैसे उरले तर कुणालजवळ आधी किती पैसे होते?

असं गणित समोर आलं की ह्यातल्या कशाकशाची बेरीज, कशाकशाचा गुणाकार आणि कशाची वजाबाकी करायची ह्याचा काही पत्ताच लागायचा नाही. मुळात हा कुणाल कोण, त्याचं वय काय, त्याला ह्या वस्तू आणायला कुणी पाठवलंय, अशी काहीही कल्पना न देता एकदम त्या कुणा कुणालच्या हातातल्या पैशांचा हिशोब आपल्याला का करायला सांगितलाय असा प्रश्न पडे. पैसे कमी पडल्यामुळे कुणालला बाजाराची पुन्हा एक चक्कर पडणार आहे त्याबद्दलची काही सहानुभूतीही का दाखवत नाहीत असंही मनात येई. 'आता मी नाही हं जाणार, ताईला पाठवा की, मीच काय प्रत्येकवेळी जायचं' असं तो म्हणेल का? एरवी एखाद्या कथेत-कवितेत लिहिलेल्या शब्दांपलीकडे वाचण्याची त्या विषयाच्या शिक्षकांची अपेक्षा असते, ती पद्धत इथे मात्र चुकीची ठरते, इतकंच नाही तर वाचणाऱ्याला खरं म्हणजे महत्त्वाच्या वाटतील अशा बाबी त्यातून काढून टाकून ते शुद्ध गणित रूपात पाहवं अशीच उलटी अपेक्षा असते.

गणित आणि भाषा दोन्हीही आपल्या रोजच्या जीवनाचा भाग असल्यानं, भाषा गणितात आणि गणितही भाषेत सरसहा शिरतच असतं. गणितातल्या काही संख्यांना भाषेत अगदी वेगळेच अर्थ आहेत. 'अनेक' या सामान्य अर्थानं सतराशे साठ ही संख्या का वापरली जाते, याचं कारण मला शोधूनही सापडलं नाही. एकमेकांशी न पटणाऱ्या दोघांचा छत्तीसचा आकडा आहे असं म्हणतात त्यात तीन आणि सहाचं एकमेकांच्या उलटं चित्ररूप घेतलेलं आहे. फसवणाऱ्या माणसाला चारसोबीस म्हणतात (तेही हिंदीतच, चारशेवीस म्हणत नाहीत.) त्याला भारतीय दंडविधानातल्या कलम-क्रमांकाचा संदर्भ आहे. पण हे एकमेव कलम अशा प्रकारे वापरलं जातं.

तीन, तेरा या संख्यांशी काहीतरी न जमण्याचा, नीट न होण्याचा संदर्भ आहे. तीन तिघाडा काम बिघाडा, किंवा तीनतेरा वाजले म्हणतातच. तसेच, सात, सतरा या संख्यांना खूप, अनेक अशा अर्थानीही वापरलं जातं. सात सुग्रणी नि कढी अळणी अशी एक म्हण आहे. त्याचा

वाच्यार्थ अनेक सुग्रणींना मिळूनही कढीसारखा साधा पदार्थ सुळणी-चवदार जमलेला नाही, याचा वापर अनेक तज्ज्ञांनी मिळून करूनही एखादं साधंसं काम किमान बरंदेखील झालं नाही असं म्हणताना करतात. या म्हणीचा आणखी एक पर्याय सात सुग्रणी आणि भोपळ्याची आळवणी असाही आहे. त्याचा अर्थ पदार्थ आळायला- त्याला घट्टपणा यायला पीठ, दाण्याचं कूट लावतात, तसा चुकीनं भोपळा घातला असा आहे. सात पाच झाले या वाक्प्रचाराचा अर्थही काहीतरी गोंधळ झाला, अपेक्षेनुसार काम झालेलं नाही अशा अर्थानं करतात.

एकपुती रडे आणि सातपुतीही रडेच ह्या वाक्प्रचाराचा संबंध पालकत्वाशी आहे म्हणून मुद्दाम घेतला आहे. आजकाल सातपुती म्हणजे सात मुलं असलेल्या नसतातच पण सात म्हणजे इथे अनेक. एक मूल असलेलीही तक्रार करतेच आणि अनेक मुलं असलेलीही. अर्थात हे फक्त आयांनाच उद्देशून का म्हटलेलं असावं?

अंकांचा सरळ आणि स्वाभाविक संदर्भ असलेलेही काही शब्द आहेत. उदा. एकटाकी. सुरवातीपासून सलग, मध्ये खाडाखोडही न करता काही लेखक लिहितात; हे एकटाकी लेखन! (हा शब्द आता संगणकाच्या जमान्यात लुप्त होण्याची शक्यता आहे.) एकदा ऐकल्यावर लक्षात राहणाऱ्या तैलबुद्धी व्यक्तीला एकपाठी म्हणतात. तसेच दुपटं, दुहेरी, त्रिवेणी, तिठा, त्रिकूट, चौघडी हे शब्द अजूनही वापरात आहेत. चौघडीसारखा शब्द आता मागे पडणार. कारण पांघरण्याजोग्या आकाराची चौघडी नऊवारी लुगड्याचीच होते. चौक, चांढाळचौकडी, पंचपाळं, पंचेंद्रिये, साडेसाती वगैरे शब्द आवश्यकतेनुसार आपल्याला माहीत असतात. एक गंमत! षडाक्षरमंत्र हा शब्द तुम्हाला माहीत आहे? आता भूतकाळात विरला असला तरी वेधक आहे. एखाद्याला काही माहीत नसले तर त्याबद्दल वापरायचा हा शब्द आहे. का ही ये त ना ही अशी ती सहा अक्षरे आहेत. एखाद्या विषयातलं काहीच माहीत नसलं तरी षडाक्षरमंत्र तेवढा येतो असं म्हणता येतं. असो.

शब्दबिंब ह्या सदरातून अनेक नव्याजुन्या शब्दांबद्दल आपण बोललो, आता निरोपाची वेळ आलेली आहे. या लेखातच ही साठा उत्तराची कहाणी पाचा उत्तरी सुफळ संपूर्ण होते आहे. नव्या दमाच्या संपादक-गटाला लक्ष-लक्ष शुभेच्छा!

- संजीवनी कुलकर्णी,
नीलिमा सहस्रबुद्धे